

Haladás vagy kiváltság

1878 nyarán a monarchia hadseregének kötelékében magyar katonák léptek Bosznia-Hercegovina területére. A katonai beavatkozást hosszas nemzetközi alkudozás előzte meg, és már több hónapja lázban tartotta a hazai közvéleményt. A beavatkozás politikai vonatkozásai ismeretesek, érdemes azonban néhány kérdését feleleveníteni.

A 19. század második felében az európai nagyhatalmak érdeklődése egyre inkább Törökország és az általa már évszázadok óta megszállt területek felé fordult. A balkáni népek megmozdulásai és felkelései, azok véres elfojtása és megtorlása az 1870-es évekre forrpontra hevítették politikai és társadalmi helyzetüket. Az 1876-ban összeülő berlini kongresszus célja Törökország balkáni „örökségének” felosztása, az érdekszférák elkülönítése volt. Az alkudozások csak átmeneti sikert hoztak, egy évvel később, Oroszország sorozatos katonai győzelmei után, az egyezkedések újabb fordulója kezdődött meg.

Az osztozkodásban az Osztrák—Magyar Monarchia is részesült, a tárgyalásokban több magyar politikus kulcsszerepet játszott, mint pl. a monarchia ez idő szerinti legavatottabb Balkán-szakértője, Kállay Béni. A későbbiekben közös pénzügyminiszterként ő lett Bosznia-Hercegovina ügyeinek irányítója.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc óta ez volt az első eset, amikor magyar katonai akció indult, törvényesen és alkotmányosan, az országgyűlés tudtával és beleegyezésével. A várakozással ellentétben a bevonuló csapatokat nem a „felmentett keresztények” örömkönnyei, hanem elkeseredett és véres ellenállás fogadta. Az események azokat igazolták, akik különböző megfontolásokból a beavatkozás ellen foglaltak állást.

A legtöbben a magyarság és a nemzetiségek, valamint a szomszéd népekhez fűződő viszony kiéleződésétől tartottak. Mások erkölcsileg nem tudtak megbékélni a gondolattal, hogy egy évszázados elnyomásból kiemelkedni akaró népet most magyar katonák közreműködésével szálljanak meg. Az erkölcsi válság, a tragikus eseményeket követő rossz közérzet nem kímélte meg a tudomány művelőit sem.

A társadalomtudományt az erkölcsi válság közvetlenül érintette. A beavatkozás előkészítését célzó, a közvéleménynek szóló nyilvános indoklás, majd a katonai akciót követő „pacifikálás” körülményei mind erre utaltak. A politikai érvek és szövegek mellett ugyanis szerephez jutottak a társadalomtudományok területébe vágó nézetek is.

Ezekben az években az egyetemes társadalomkutatás, így az egyetemes néprajzi kutatás figyelme is, a társadalom kialakulásának, a nemzetté válásnak, az egyes népek közötti fejlődéskülönbségeknek a kérdései felé fordult. Kérdés volt, hogy a fejlettebb népek milyen szerepet játszanak a hatásuk és hatalmuk alá került népek életében? Forradalmasítják-e a fejletlenebb népeknél uralkodó társadalmi és gazdasági viszonyokat, vagy konzerválják-e a helyi uralkodó osztály hatalmát? Számptalan tudományos és politikai elmélet és iskola alakult ki a kérdések megválaszolására, némelyikre a későbbiekben még visszatérünk.

Az 1870-es évekre a magyar néprajzi gondolkodás a folklorisztikai és etnográfiai kutatások mellett kiegészült az egyetemes társadalmi fejlődés törvényszerűségeit vizsgáló irányzattal. Az irányzat kiindulópontját az evolúció elmélete adta, amelynek értelmezése mind a társadalomtudományokban, mind a természettudományokban, mind az amerikai, mind a nyugat- és kelet-európai kutatásokban eltérő és szemben álló nézetekhez vezetett.

Az egyik felfogás szerint az élővilág, így az emberi társadalom fő törvény-szerűsége a „lértét való küzdelem”. Ennek értelmében a fejlődésben csupán a leg-életképesebb lények és társadalmak maradhatnak fenn, ilyenformán a fejlődésnek csupán egy sémája létezhet. Így tehát a fejlett nemzetek által mutatott társadalom-fejlesztési séma vizsgálata adhat „receptet” a fejletlenebb társadalom jövőjének meg-tervezéséhez. Az 1870-es évekre már nyilvánvalóak voltak az angol kapitalista fej-lődés visszasságai, feloldhatatlan ellentétei, így a figyelem a „nemzeti”, vagy „euró-pai” út lehetősége, kikutatása felé fordult.

A neves angol jogtudós, Sir Henry Maine, a társadalom fejlődésének két útját feltételezte. Az egyik a fejlődőképes, a nyílt (*open*), a másik a veszteglő, zárt (*closed*) társadalom. Maine szerint a nyílt fejlődés útját az ősközösség-rabszolgatar-tás-feudalizmus-kapitalizmus útját végigjárt vagy éppenséggel végigjáró nemzetek képviselik, gyakorlatilag tehát az ún. „európai” fejlődés. A világ többi része kép-viseli a zárt társadalom világát.

Kutatásait és feltételezéseit Maine indiai tapasztalataiból támasztotta alá, és arra következtetett, hogy a zárt társadalmak gyámolításra szorulnak. A zárt társa-dalmak fejlesztését Maine nem erőszakosan képzelte el, szükségesnek tartotta a helyi viszonyok legalaposabb, tudományos szintű ismeretét. A régi társadalmi, gazdasági, jogi viszonyok egyes létfontosságú, és a helyi lakosság érzelmeihez erősen kötődő részeinek fenntartását javasolta, illetve azokat tartotta az „átplántált” civilizáció későbbi legfontosabb tartóoszlopainak.

A társadalmi fejlődés „egyenlőtlenségének” fentebb vázolt tana tehát a világ különböző társadalmainak nem csupán felületi megismeréséből indult ki. A korabeli „fejletlenebb” népeket a társadalmi fejlődés egy-egy láncszemének tartotta, azok részletes elemzésétől várta az emberiség fejlődésének teljes áttekintését. Ez a fajta néprajzi gondolkodás, melyet leginkább „etnológiai” gondolkodásnak nevezhetnénk, nagy hatást gyakorolt az illető anyaországok belső viszonyaira is. Otthon is elősegít-te a politikai gyámkodás szellemét, a társadalmi ellentéteket tudományosan igye-kezett manipulálni. Nem tagadta a „társadalmi kérdés” meglétét, sőt legaktívabb kutatójának igyekezett bizonyolni. Erőskezü reformpolitika segítségével bízott a korszak szociális ellentmondásainak elsimitásában.

1874-ben Pulszky Ágost hosszabb tanulmányban foglalkozott az indiai jog ku-tatásával. Azon nézetének adott kifejezést, hogy Indiában a korszak legnagyobb szabású kormányzási és társadalomirányítási *kísérlete* folyik. Egy évvel később le-fordítja és jegyzetekkel látja el Maine egyik legfontosabb művét, „A jog őskorát”. Jegyzeteiben Pulszky részletesen foglalkozik a nyílt és zárt társadalmakról szóló elmélettel, és mellette foglal állást. Igen tárgyilagosan azonban kitér az elmélet kri-tikájára is, L. H. Morgan, E. B. Tylor, J. Lubbock, J. F. McLennan munkásságára.

Ez a *másik irányzat* az evolúció egyetemeségéből indult ki. Alakítóit többnyire, így az amerikai Morgan, az orosz Pjotr Kropotkin, itthon Beöthy Leó, az előző, az „etnológiai” felfogástól eltérő politikai hitvallásból indultak ki. A társadalmi fej-lődés különböző szintjeiként értékelt, kezdetleges, fejletlenebb népek és a fejlett népek között *nem tartalmi*, csupán *időbeli* különbségeket láttak. Vizsgálatukból ők is az egyetemes társadalomfejlődés képét rajzolták meg, de a várható tendenciának a kiegyenlítődést, és nem az alávetést, az asszimilálást tették.

1878-ig, a boszniai okkupáció évére, két magyar tudós tett lépéseket a „demok-ratikus” evolucionista társadalomkutatás hazai irodalmában. Beöthy Leó 1878-ban elhangzott akadémiai székfoglalója „A társadalom keletkezéséről” szöveg, Lán-czy Gyula pedig befejezte „A faluközösség eredete. Ósi család és tulajdon” című mun-kájának kéziratát.

*

Beöthy Leó társadalomfejlődési elmélete az egyetemes kutatások egyik legki-emelkedőbb összegezése, és különösen Kelet-Európában, a különböző fejlettségű és kultúrájú népek lehetséges együttműködésének nagy jelentőségű terve. Beöthy Leó elméletében a társadalmi fejlődésnek két nagy korszakát különböztette meg. Az

elsőben, a teljes vagyonszövetség korában, nem jött létre a társadalom kettéválasztódása, hatalmi tagolódása. A korszak kezdetén kis közösségek alakultak ki. Az életmód fejlődése, új termelési formák meghonosodása, a nyelv és kultúra kibontakozása egyre szorosabb kapcsolatokat hozott létre a társadalmat alkotó emberek között. A munkamegosztás létfontosságúvá lett, a bonyolult termelési és társadalmi feladatokat meg kellett szervezni. Ezek ellátására fontos társadalmi funkciók alakultak ki, mint a bíró, terményelosztó, pap, hadvezér stb. Ezeket a funkciókat mindig a rátermettség alapján töltötték be, a közösség feletti rendelkezést, hatalmat nem adtak.

A társadalmi fejlődés *második* korszaka Beöthy szerint a magántulajdon létrejöttével számítható. A fejlődéssel járó nagyobb anyagi bőség egy részét a közösség egy kisebbsége fokozatosan kisajátítja, és továbbörökíti. Az öröklésnek megfelelő család- és rokonságformát hoz létre, a patriarchátust. Ez a folyamat elválaszthatatlan az említett társadalmi funkciók kisajátításától. A vagyon összefonódik a társadalmi szerepléssel, kialakul a társadalom hatalmi rétege, a megosztott társadalom.

Beöthy Leó elmélete bizonyítására a korabeli egyetemes néprajz szinte valamennyi elérhető anyagát áttekintette és felhasználta. A társadalmi fejlődés általa felállított sémáját a *világ valamennyi népe számára* érvényesnek tartotta. Rámutatott, hogy a „létért való küzdelem” csupán a társadalmi fejlődés kezdeteikor hatott a maga teljes könyörtelenségében, a fejlődés során egyre inkább az *együttműködés* válik hatékonyá. 1878-ban, az adott pillanatban Beöthy nézetei a boszniai „civilizációs misszió” cáfolatát jelentették.

Egy évvel a boszniai beavatkozás előtt, 1877 nyarán, a keleti kérdéssel foglalkozó parlamenti vitában, Kállay Béni nagy visszhangot kiváltó beszédet mondott. A beszéd egyik érdekessége, hogy „pártjának”, a konzervatív frakciónak a véleményétől merőben eltérő, a beavatkozást sürgető nyilatkozatot tett. Kállay azt hangoztatta, hogy a parlament, hozzá nem értése miatt, gyakorlatilag illetéktelen a vitában. Szerinte csupán a keleti kérdés kimerítő ismerete, az ott élő népek alapos megismerése után lehetséges véleményt formálni. Másrészt Kállay a politikai döntések mércéjéül az eredményességet tette, továbbá kifejezetten hasznosnak minősítette a terjeszkedési politikát. Hivatkozása a jártasság fontosságára, az erkölcsi és elvi megfontolások másodrendűvé minősítése, általában a liberális parlamenti játékszabályok elvetése, egyedül Pulszky Ágost megértésével találkozott. Pulszky ugyanis azt vallotta, hogy Magyarországot egyidejűleg kínozzák a szociális, nemzeti-nemzeti-ségi, vallási ellentmondások. Ezeket csupán egy tudósokra támaszkodó, centralizált kormány képes megoldani. A döntéseket Pulszky szerint a társadalmi fejlődés elkerülhetetlen érvényű, egyetemes természetű szabályai szabják meg, így a fejlettebb hivatott gyámolítani a fejletlenebbet.

*

A kérdés tehát a következő volt: Hogyan viszonyul a magyar társadalom és kultúra múltja és elért szintje a szomszéd népekéhez? Az evolúció gondolatának melyik értelmezése a helytálló? A kérdésekre a történettudomány, a nyelvészet, a művelődéstörténet mellett a néprajz is kereste a válaszokat.

1876-ban jelent meg Hunfalvy Pál munkája, a „Magyarország Ethnographiája”. Hunfalvy megfogalmazásában Magyarországon *egy nép* létezik, ez a nép azonban *több nemzetből* áll. Amíg a nép földrajzi, politikai meghatározás, addig a nemzet leginkább a nyelvvel hozható kapcsolatba. Hunfalvy meghatározása már 1876-ban kevésnek és pontatlannak bizonyult. Többek között a boszniai beavatkozás is megvilágította politikai buktatóit. Az „egy nép — több nemzet” tétel szerint ugyanis az újonnan szerzett területek minden további nélkül tartozhatnak a magyar „nép”-hez, mint pl. a bosnyák nemzet. A kérdés történeti, társadalmi és kulturális vonatkozásai azonban ennek az ellenkezőjére mutattak rá. A megszállt terület történeti, társadalmi és kulturális múltja, hagyományai, lakóinak a jövőre vonatkozó tervei szinte egyetlen ponton sem találkoztak a magyar nemzetével. Újra kellett tehát értékelni a társadalom-nép-nemzet fogalmát, a kultúra és a nyelv viszonyát, az ön-

álló társadalmi egységet képező nemzetek fogalmát. Ezeket a kérdéseket az „etnográfiai” gondolkodás önmagában nem tudta megválaszolni.

Sokkal előbbre jutott a felismerésekben a folklórkutatás. Ebben nagy szerepet játszott a korabeli egyetemes és magyar népköltészeti és szokáskutatások elméleti és módszertani állása, az *összehasonlító* módszer elfogadása és alkalmazása. Az összehasonlításban egymástól eltérő fejlettségű fokon élő népek folklóráját vetették egybe. A kapcsolatok felismerése már önmagában segítette a népek közötti válaszfalak eltűnését. Gyakorlatban azonban számos vita és elmérgesedő polémia követte a folklór kutatását is, különösen a múlt által erősen beárnyékolt szomszédi kapcsolatokban. Ennek egyik friss példája volt Kriza János gyűjteményének, a „Vadrózsák”-nak román fogadtatása, a „plagizálás” vádja.

A legátfogóbb feleletet a néprajzi társadalomkutatás adhatta. A hangsúlyt a társadalomra, és annak fejlődésére tette, ezáltal megadta a nemzet, nép, kultúra, nyelv fogalmi tisztázását is. Az evolucionista társadalomkutatás szerint Közép- és Kelet-Európában más-más fejlettségi fokon élő társadalmak egymás mellett éléséről van szó, és azoknak történetileg kialakult kapcsolataik vannak. Ez a felfogás helytállóknak tűnt 1878-ban is, amikor nemcsak a politikai tervek, hanem a tudományos elméletek próbatétele is bekövetkezett.

*

Az események alakulása, az okkupáció ellen a tiltakozás több módja is kínálkozott. Az *egyik* a társadalmi kutatások folytatása, az „etnológiai” szemlélet cáfolata. Beöthy Leó ezt az utat választotta, a közélettől visszavonult, idejét egyedül vizsgálatainak szentelte. Szinte politikai gesztusnak tekinthető, hogy ekkor tanult meg szerb-horvátul, hogy a délszláv társadalmat közvetlenebbül megismerhesse.

Beöthy 1880-ra fejezi be nagyszabású művének, „A társadalmi fejlődés kezdetei”-nek kéziratát. Egyidejűleg kezdte meg a mű németre fordítását, de súlyos betegsége és 1886-ban bekövetkező halála megakadályozta a tervek valóra váltását. Elfoglaltság nélkül állítható, hogy a társadalmi fejlődés nemzetközileg is kimagasló szintézisét írta meg, helye Morgan és Tylor mellett van. Művében ismét kifejtette a *népek egyenlő fejlődési adottságairól szóló nézetét*. Munkájának jelentőségét — néhány kivételtől eltekintve — kortársai nem értékelték. Ebben szerepet játszott, hogy munkáival új tudomány úttörője volt, így mind nyelvében, mind mondanivalójában elsősorban a szakemberek számára volt érthető. Az elhallgatás fő okát azonban nézeteinek ismeretes, a nemzetiségi kérdésben is bátor mondanivalójában és aktualitásában kereshetjük.

A tiltakozás *másik* formája a publicisztikai állásfoglalás és a politikai cselekvés volt. Lánczy Gyula az események hatására, erről maga számol be egyik művében, félbehagyta kutatásait, és azok politikai és történeti tapasztalatait tette közzé. „A keleti válság s az alkotmányosság” című tanulmányában rámutatott, hogy az egyetemes társadalomfejlődés vizsgálataiból nyert törvényszerűségek egyik legfontosabbika a „mozgás dinamikájával” kapcsolatos. Ennek értelmében a társadalmak *között* és adott társadalmon *belül* bonyolult egymásra hatások lépnek fel. Ezért egy adott társadalom külső tevékenysége, így pl. beavatkozása más társadalom életébe, elkerülhetetlenül *visszahat* a beavatkozó belső viszonyaira is. Gyakorlatban: Magyarország részesevé a nagyhatalmi osztozkodásban, jogformálása más népek fölötti gyámködöshöz elmérgesíti a magyarság és a nemzetiségek, továbbá szomszédjainak viszonyát, másrészt konzervatívvá teszi a magyar belpolitikát. Lánczy szerint Magyarország részvétele a balkáni alkuban hosszú távon kiszámíthatatlan veszélyeket rejt magában, és felveti a nemzeti fennmaradás kérdését is.

Ami a belpolitika átalakulását illeti, Lánczy tényleges veszélyekre hívta fel a figyelmet. A legfontosabbnak a közvélemény átförmálódását tartotta, a közvélemény félrevezetésétől óvott, a magyarság „történelmi hivatásának”, a „magyar államalakító génusz” szemléletének elterjedésétől. A köznevelés kérdésével kezdett el foglalkozni, célul tűzte ki művelt és társadalmi kérdésekben érzékeny közvélemény kinevelését.

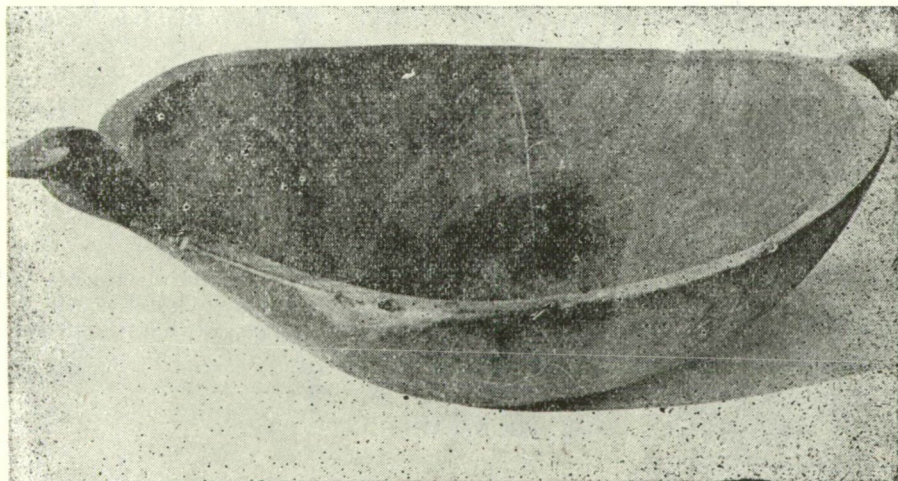
Megpróbálkozott a parlamenti szerepléssel is, de annak korlátozott lehetőségei hamar kiábrándították.

Ekkor jutott arra az elhatározásra, hogy az egyetemes társadalomfejlődés összegezésének „előtanulmányaként” a magyar társadalom fejlődéstörténetét tisztázza. Az Árpád-kor vizsgálatába kezdve általános törvényszerűségeket keres, kimutatta, hogy a magyar feudális fejlődés nem egy „sajátos génusz” terméke, hanem az Európában uralkodó társadalomfejlődési irány hatására, az abba való bekapcsolódás által jött létre. Munkássága egyre inkább a történeti kutatásokhoz kapcsolódik, egykori céljához — a fejlődés egyetemes vizsgálatához — nem tért vissza.

1886-ban, több évi súlyos betegség után meghalt Beöthy Leó. Pulszky Ágost visszatért a politikai szerepléshez. Lánczy Gyula a magyar történelem újszerű vizsgálatába fogott. Ezekben az években az evolucionizmus önmagában már egyre kevésbé adhatott magyarázatot a társadalmi fejlődés, főleg annak a 80-as évek második felében mutatkozó válságaira. Az evolúció gondolata a társadalomtudományokban fokozatosan módszertani felfogássá vált, ekkor születtek, illetve fogalmazódtak például az angol antropológiai iskola „klasszikus” munkái, mint E. B. Tylor „Anthropology”-ja 1881-ben, vagy J. G. Frazer „Totemism” című munkája 1887-ben, három évvel később pedig az „Aranyág” első változata.

Az 1880-as évek közepén a hazai néprajz szervezeten is egyre határozottabb formát öltött, megszilárdultak kutatási területének határai. A Néprajzi Társaság hivatalos folyóiratának, az „Ethnographiá”-nak második számában jelent meg Katona Lajos elvi jelentőségű cikke, az „Ethnographia, Ethnologia, Folklore”. Katona célkitűzései és meghatározásai azt mutatják, hogy — bár a folklorisztikai és etnográfiai kutatások a társadalomkutatás evolucionista irányával több tényező miatt nem kapcsolódtak — annak hazai eredményei, főleg pedig „demokratikus” ágának szelleme megértésre találtak.

Katona Lajos nézetei nem váltak egyik napról a másikra az egész magyar néprajzi gondolkodásban elfogadottakká. A fogalmak tisztázása azonban lehetővé tette, hogy a kutatások kiszabaduljanak a „nép-nemzet” tétel kordájából, és a magyar néprajz törekedjék eleget tenni nemcsak tudományos, hanem társadalmi és politikai célkitűzéseinek is.

NAGY KRISTÓF MUNKÁJA